

Skapad 1766, fyller **tryckfrihetsförordningen** 250 år i år – en grundbult i den svenska demokratin och en förutsättning för den fria pressen. **Nils Funcke** har inlett jubileumsåret med en djupdykning i arkivskåpen för att minnas "Hans Kungliga Majestäts Nådige Förordnings" historia.

Det fria ordet finner alltid en väg

Doftpuffen är skön. När arkivknuten lossats och locket fällt upp på den grå pappersboxen slår historien till. Inte som en lukt, utan som en doft, av gammalt papper som legat instängt.

Jag kan inte stå emot utan tar ett djupt andetag genom näsan med nästippen ned i dokumenten. Ju starkare doft desto längre tid sedan någon beställt fram den ur Riksarkivets bergtrum. Det är beroendeframkallande.

Jag minns inte vad det var jag sökte men jag fastnar för och i en förteckning av beslag av prislistor.

"Kvarstad anb.[anbefalld] av Hasselrot å en å Friedmans tryckeri i Stockholm tryckt prislista n:o 27 AB. Sjukvårds- & Gummiäffären. Jakobsbergsgatan 6."

Beslaget i Gummiäffären på Jakobsbergsgatan är daterat den 13 november 1915. På förteckningen som förvarats på Justitiedepartementet finns nio beslag från maj 1915 till och med juni 1923 noterade.

I mars slår polisen till mot ett tryckeri i Töreboda och tar en prislista under kvarstad. Inom parantes är noterat att bevis är inhämtat för "att hela upplagan uppbränts". Lika illa går det för Nils Adamssons prislista nummer 23.

För prislistorna över preventivmedel vän- tar bålet och för boktryckarna böter.

Beslut om kvarstad och efterföljande kon-

fiskation gjordes med stöd av tryckfrihetsförordningen, 3§ moment 13.

"Framställning, som sårar tukt och sedlighet; utbudande till salu af föremål, som är afsedt för otuktigt bruk eller till att förebygga följder av könsumgänge, under sådan förhållanden att allmän fara för andras förförelse däraf kommer..."

Enligt bestämmelsen som trädde i kraft 1912 var det också förbjudet att i skrift försöka förleda någon att använda preventivmedel eller ge anvisningar hur de ska användas.

Preventivlagen eller Lex Hinke skulle mota sedlighetsförfallet i grind. Ungsocialisten och utgivaren av Brand, Hinke Berggren, som fått ge namn åt lagen utmanade moralvaktarna.

Med två artiklar i Brand i mitten av maj 1910 var måttet rågat. Justitieministern lät väcka åtal mot Brands utgivare H.A. Hallberg. Ordningsmakten tog hand om 22 800 exemplar av tidningen som innehöll en notis om ett bibelcitrat om avbrutet samlag. Bibelordet i Moseboken hade enligt åtalet feltolkats och använts av Brand för att förespråka användningen av preventivmedel.

Juryn friade tidningen. Det fick regeringen att föreslå riksdagen en skärpning av bestämmelsen så att den explicit träffade förespråkarna av preventivmedel.

Upprördheten över sedlighetsfördärvet

NILS FUNCKE
journalist och expert i
yttrandefrihetsfrågor

var inte ny. I 1668 års instruktion till censorn hette det att han skulle övervaka så att skrifter med anstötligt innehåll inte trycktes.

Sedlighetsbrottet fördes in i TF och under 1800-talet åtalades skrifter som Den eldiga grevinnan som ansåg ha "främjat" ett "fördärligt levnadssätt". I slutet av 1880-talet väcktes åtal mot Gustaf Fröding för En morgondröm i samlingen *Stänk och flikar* där Fröding i poetiska ord beskriver ett samlag. Vid razzian mot förlaget hittades endast 17 exemplar av 4 200 tryckta som belades med kvarstad i väntan på rättegången.

Hand i hand med bekämpandet av osedlighet gick värmet av Gud, hans ord, hans uttolkare och representanter på jorden samt därtill värmandet av inhemska och utländska krönte huvuden.

Kyrkans makt var stark inte bara över själarna utan också över lagen och den världsliga makten. Med tryckfrihetsförordningen 1766 avskaffades visserligen censorsäm- betet och förhandsgranskning med undantag för religiösa skrifter. Parallellt med förhandsgranskningen var det straffbelagt att "något skrifwa eller genom trycket utgifwa som strider mot Wår rätta Tros bekännelse och then rena Ewangeliska Läran". Bestäm- melsen innehåller närmast ett tankeförbud eftersom det inte bara var straffbart att små- da genom att ge ut en skrift utan även att skriva den.

När den teologiska censuren trots prästeståndets motstånd avskaffades 1810 fick förbudet mot smädelse stå kvar. Det var straffbart att häda och bedriva gäckeri med Guds ord, förneka Guds existens eller tron på ett liv efter detta samt att bedriva gäckeri med den allmänna gudstjänsten.

I novellen Dygdens lön i *Giftas* beskriver August Strindberg nattvarden som ett oförskämt bedrägeri med billigt vin och majsoblater som utges för att vara Jesus kött och blod. Strindberg åtalades för hädelse och gäckeri med Guds ord.

Såväl Fröding som Strindberg friades av juryn. Men för andra gick det inte lika bra. Under de kommande åren och under arbetarrörelsens framväxt i början av 1900-talet duggade de fällande domarna tätt. Poeten och grålmakaren Ture Nerman gav 1911 ut en "festskrift" till Albert Petterssons fem år som justitieminister. Nerman konstaterar att Pettersson "skänkt Sveriges ungdomar över ett sekel av straff för åsiktsbrott". De fällande domarna hade resulterat i 90 års straffarbete och 15 års fängelse för sedlighetsbrott och gudsförnekelse.

Själv skulle Nerman få tillbringa tre månader på Långholmen 1939-1940 för sin ledare Hitlers helvetesmaskin i sin veckotidning *Trots Allt!* Ture Nerman beskriver domen som en bagatell. Han fick tid att skriva fackföreningshistoria, njöt av Vetekattens "härliga bakverk", kände värmen från kamraterna utanför och "ett visst medlidande med Sveriges stackars rädda regering som måste hedra Hitler med att bura in pålitliga demokrater".

Ingripandena mot pressen avvecklades när det började gå dåligt för Hitler efter Stalingrad. Och bestämmelserna blev inte långlivade som "laglik" i tryckfrihetsförordningen efter kriget. Med 1949 års tryckfrihetsförordning tog yttrandefriheten ett rejält kliv framåt.

Transportförbudet ersattes med en distributionsplikt och det är sedan dess inte möjligt att utan att bryta mot grundlagen införa förhandsgranskning ens vid krigsfara eller när landet är i krig.

Lagen om förhandsgranskning som riksdagen antog under kriget skulle ha fört oss tillbaka till före 1766 om den aktiverats. Införandet speglar hur lätt det är att glömma Anders Chydenius och Peter Forskåls motiv för tryckfriheten. De såg den som en förutsättning för samhällets kulturella, vetenskapliga, ekonomiska och politiska utveckling. Tankar vi känner igen från bland andra upplysningsfilosoferna och John Stuart Mill. Först när etablerade sanningar får ifrågasättas utvecklas de eller avvecklas och ersätts med nya vilka i sin tur måste få ifrågasättas. Johan Stuart Mill menar att inte ens Newtons lagar skulle vi hysa tilltro till om de inte får ifrågasättas.

En tankens kretslopp. Som om den bromsas eller bryts av begränsningar av yttrandefriheten begränsar mänsklighetens utveckling eller i varje fall fördröjer den. Hur många år av utveckling gick inte förlorade när kyrkan ställde Galileo Galilei inför inkvisitionen och tvingade honom att avsvära

I kalligrafin döljer sig följande text:
"Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Angående Skrif- och Tryckfriheten. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 2. Decembr. 1766."
Just den här volymen finns på Kungliga biblioteket i Stockholm.

sig den "felaktiga läran" att jorden inte var himlavalvets centrum.

Bestämmelserna som straffbelade hädelse och sedlighetssårande uttryck var seglivade. Det tog närmare 150 år från tryckfrihetsförordningens tillkomst innan förnekandet av ett liv efter detta avkriminaliserades under 1940-talet. Och ytterligare ett 30-tal innan de sista resterna av kyrkans makt över tryckfriheten avskaffades och förbudet att vanhelga det "kyrkan eller erkänt trossamfund" håller heligt utmönstrades.

Lika långlivade blev bestämmelserna om sårande av tukt och sedlighet. Lex Hinke fanns kvar till slutet av 1930-talet och sårande av tukt och sedlighet försvann ur tryckfrihetsförordningen först 1972 sedan riksdagen antagit en proposition signerade Lennart Geijer. All pornografi inklusive barnpornografi legaliserades.

Kyrkans makt över tanken kan åskådliggöras med Herman Ludvig Rydin. Hans bok *Om Yttrandefrihet och Tryckfrihet* från 1859 är en klassiker som kan och bör läsas än i dag. Den är en stark plädering för "skrif- och tryckfriheten" och yttrandefrihetens betydelse för samhällets utveckling.

Men. Så kommer Rydins reservationer. Så länge en skrift beskriver och diskuterar religiösa åsikter är det fritt fram enligt Rydin. Även religiösa "sanningar" bör kunna ifrå-

gasättas om det sker med "lugn och moderation". Att med "förakt och förlöjligande" av religionen och dess uttryck söka "undergräva vördnaden för religionen" bör vara kriminaliserat enligt Rydin. Vi kan se samma starka uttryck för religionens inflytande hos Anders Chydenius, prästen från östra halvan av Sverige som gav oss 1766-års tryckfrihetsförordning, som inte ville släppa på den teologiska censuren.

Strindberg, Bergegren, Fröding, Agnes von Krusenstjerna, Zeta Höglund, Lars Johan Hierta, Nerman ...

Några nämnda men ingen glömd har utmanat invanda tankemonster, lagen och överheten. Det är de som gör det möjligt för Elisabeth Ohlson Wallin att i nutid skapa *Ecce Homo* utan att drabbas av åtal för sårande av tukt och sedlighet och för Lars Vilks att ställa ut sin rondellhund och judesugga utan teologisk censur och i stället för statliga ingripanden få samhällets skydd för sin rätt att driva gäck med religionen.

Takten i utmönstringen av det som sannolikt en blygsam andel av befolkningen i dag saknar åskådliggör hur långsamt värderingar förändras. Och än långsammare anpassas grundlagarna till samhällsandan. Det är en sund seghet. Den förstärks av att grundlagsändringar kräver två likalydande

► riksdagsbeslut med ett mellanliggande val. Utredningar har kallat denna ordning för en paradox. Lagstiftaren har ålagt sig själv restriktioner för att ge utrymme för eftertanke, debatt och därmed till övervägda ändringar.

Men segheten utgör också en fara. I kombination med en oförmåga att upptäcka bestämmelser som ligger sovande i grundlagen möjliggör den för makten att inskränka yttrandefriheten.

I 1812 års TF infördes en bestämmelse som öppnade för att skrifter som även om de inte var smädliga eller förgripliga mot utländsk makt kunde konfiskeras utan rättegång om de kunde förorsaka "missförstånd med utländsk makt". Bestämmelsen låg där som en död bokstav och hade aldrig använts innan samlingsregeringen aktiverar den och använder den mot anti-nazistiska tidningar som Nermans Trots Allt! och Torgny Segerstedts Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

Justitieminister K. G. Westman som upptäckte bestämmelsen noterar förtjust i sin dagbok att den möjliggör för regeringen att runda den i utrikespolitiska frågor okunniga juryn och komma åt skrånarna i pressen. I lugnare tider kunde den få återgå till sin törnosasömn enligt Westman.

Westman lyckas med stöd av bestämmelsen som alla rättslärdar ansåg antikverad åsidosätta två av tryckfrihetsförordningens grundbud: juryprövningens mot förbudet mot administrativa ingripanden.

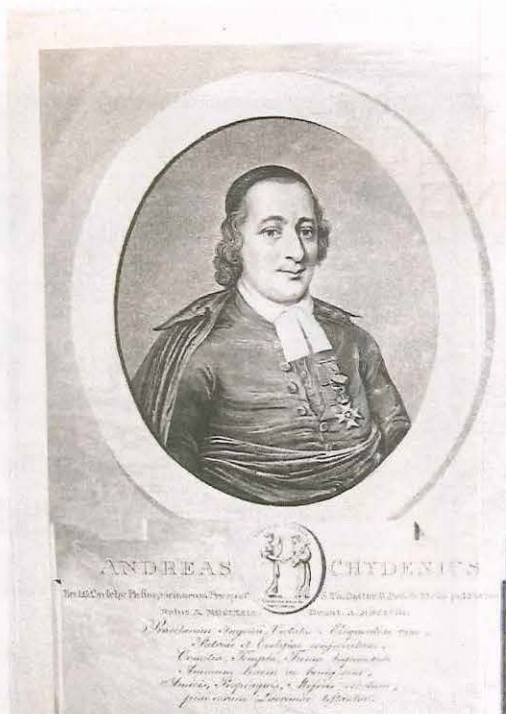
Juryprövning är en del av den speciella rättegångsordning som gäller i tryckfrihetsmål. Tillsammans med förbudet mot förhandsgranskning och hindrande åtgärder ska bestämmelserna säkerställa en vid yttrandefrihet och att ingripanden endast får ske efter att ett yttrande offentliggjorts. Tillsammans med etableringsfriheten, meddelarfriheten, offentlighetsprincipen och den särskilda brottskatalogen utgör de garantin för att yttrandefriheten ska förbli en "ögnasten i ett fritt rike" som våra grundlagsfäder uttryckte det.

I fredstid när vi inte är utsatta för tryck utifrån och när det råder lugn i riket framstår principerna som självklara och bejakas av så gott som alla. Men när trycket ökar utifrån naggas de i kanten. Rättigheterna beskär bit för bit för att till sist vara upphävda.

Som alltid när de maktbävande söker snärja och begränsa det fria ordet tar sig ordet nya vägar. Med uppfinningsrikedom och obstruktion har begränsningarna förlöjligats och till del desarmerats.

När det gäller prislister över gummivaror heter det i förteckningen från justitiedepartementet att boktryckarna "avsiktligt uraktlåta att inlämna arkivexemplar" för att slippa beslag och böter. Det var enligt tjänstemannen på justitiedepartementet därför inga beslag gjordes 1917–1922 trots att dylika skrifter "tryckts i stor omfattning" och "tillhandahålls kunder och återförsäljare".

Fällande domar för hädelse och sedlighetsbrott kunde många gånger inte verkställas eftersom den dömda flytt till utlandet. Transportförbudet för bland annat Trots Allt! och den kommunistiska pressen under andra världskriget kringgicks genom att tidningar stuvades i resväskor och placerades

Gravyren av Anders Chydenius, utförd av Johan Fredrik Martin 1805, finns i Kungliga bibliotekets samling.

Även gravyren av Peter Forskål (också kallad Pehr) är signerad Johan Fredrik Martin och tillhör Kungliga biblioteket men saknar årtal.

” Dragkampen mellan yttrandefrihetsintresset och andra samhällsintressen är en aldrig avslutad holmgång.”

på tågen. Konfiskationerna utan rättegång under kriget ledde till att tidningarna startade prenumerationskampanjer under slogan som "Lura Westman – prenumerera". Mest känt är sannolikt Aftonbladets tvekamp med Karl XIV Johans indragningsmakt. Hierta kringgick och avslöjade det genom att ständigt tillsätta nya utgivare, ansvarigar, målvakter skulle vi kalla dem i dag.

Dragkampen mellan yttrandefrihetsintresset och andra samhällsintressen är en aldrig avslutad holmgång. Den må inte vara lika polariserad i dag som i orostider men finns där.

Nya sekretessbestämmelser begränsar insynen till exempel när det gäller Sveriges deltagande i internationella sammanhang. Skyddet för meddelare till utländska korrespondenter beskär för att möjliggöra ett vidgat internationellt rättsligt samarbete. Det symboliska förbudet för innehav av barnpornografi var ett principgenombrott mot det absoluta censurförbudet. Presstödet rymmer möjlighet för staten att begränsa yttrandefriheten och Medieutredningens tankar om ett "kvalitetsstöd" till medier är illavarslande och skulle urgröpa etableringsfriheten.

När Strindberg anlände till Stockholm 20 oktober 1884 för Giftasprocessen höll han ett perrongtal.

"Mina herrar! Det glädjer mig att ni har fått luft i lungorna sedan jag var här sist.

Se Journalistens TV-intervju med Nils Funcke om tryckfrihetsförordningen. Du hittar den på Journalisten.se eller via Youtube (sök på Tidningen Journalisten).

När jag reste var allt så kvalmigt och tryckt att man knappt kunde andas här." Enligt referaten avslutade han med:

"Vad än må ske, skall jag göra min plikt." Nu är det vår tur!

En sak till innan vi slår igen boxen.

Arkiven är vårt kollektiva minne som värddas ömt av arkivarierna. I urberget på Marieberg i Stockholm förvarar Riksarkivet en del av vår historia. Att dyka ned i arkivboxarna gör det möjligt att förstå nutiden och planera framtiden.

Flödet av information över nätet kan tyckas både lättviktigt och lättflyktigt. Men det som publiceras i dag kommer att vara värdefullt om 50 och 100 år precis som en enkel förteckning från 1926 över beslag av prislister för gummivaror.

Mediegrundlagskommittén måste slå en dubbel arkivknut i varje fall runt medieföretagens arkivdatabaser eftersom ledamöterna inte tycks förmå att ändra preskriptionstiderna för webbpubliceringar generellt.

Får dagens ansvarsregler för äldre publiceringar vara kvar finns en risk att räddhågsna utgivare stänger arkiven. Eller än värre suddar i dem för att slippa bli straffrättsligt ansvariga för publiceringar som deras företrädare tog ansvar för när tidsandan var en annan.

Nu är det er tur!

NILS FUNCKE